

Ad fontes!

Василь Івашків

“ОРИСЯ” П. КУЛІША У КОНТЕКСТІ ТВОРЧИХ ПОШУКІВ ПИСЬМЕННИКА 1840-Х РОКІВ

Мистецький досвід творчості Пантелеймона Куліша початку 1840-х років разом із очевидним впливом художніх ідей епопеї Гомера “Одіссея” цікаво і колоритно синтезувалися в одному з найбільш ліричних і композиційно довершених ранніх творів письменника – ідилії “Орися”¹. Те, що у творі домінують радісні й кольористично-безконфліктні тони, пояснюється відповідним настроєм самого письменника – він зазначав, що творив свій шедевр на якомусь незвичайному емоційному піднесенні: “тоді написав він (так Куліш пише про себе. – *В.І.*), веселий і щасливий, свою ідилію “Орися”². Як зазначав сам письменник у першодруці, твір був написаний 7 вересня 1844 року в містечку Ходоркові (тепер Житомирської області) у маєтку відомого на той час польського бібліомана К. Свідзінського (1793 – 1855) після прочитання шостої пісні “Одіссеї” Гомера³ (очевидно, у французькому перекладі⁴).

Підвищений інтерес до Гомера був притаманний не лише Кулішеві – він характерний для всієї доби преромантизму і романтизму. Для прикладу можна послатися на висловлювання М.Цертельєва та М.Маркевича. Однак, якщо М.Цертельєву йшлося передусім про співвідносність українських народних дум і епопей Гомера (нагадаю, М.Цертельєв писав: “Собирая старинные малороссийские песни, я уверен был, что не отыщу другой “Илиады”⁵), то М. Маркевич справжню поезію знаходив передусім у “гомерической простоте малороссийских обычаев”⁶. Кулішеве захоплення Гомером було дещо іншим. Автора “Орисі” цікавив зміст Гомерових епопей, причому українського письменника передусім притягувала не “Іліада”, а “Одіссея” (власне, одна з її частин), жанр якої, на відміну від “Іліади” (її, як відомо, називають військово-героїчною поемою), визначають як казково-побутову поему⁷. І. Франко свого часу назвав “Одіссею” “азбукою людської цивілізації”⁸. Це був твір, у якому “автор широко, з великим почуттям малює сім’ю, господарство, торговлю, хатні обставини”⁹.

¹ Принагідно зазначу, що ідилію П. Куліша високо цінував І. Франко, який так писав про неї у рецензії на альманах “Нива” з приводу перекладу П. Ніщинським саме шостої пісні “Одіссеї”: “Зміст тої пісні не чужий нашій літературі, відколи П. Куліш пересадив сю запаху квітку старогрецької поезії на нашу рідну українську ниву в формі прекрасної ідилії “Орися” (Франко І. “Нива”. Український літературний збірник. Одеса, 1885 року // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1980. – Т.26. – С.376).

² Куліш П. Жизнь Куліша // Куліш П. Твори: В 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.244.

³ Див.: *Записки о Южной Руси*. – СПб., 1857. – Т.2. – С.208. При цитуванні твору за цим виданням у тексті в дужках зазначається лише сторінка.

⁴ Див. лист П. Куліша О. Бодянському від 12 січня 1849 р. (Киевская старина. – 1898. – Т.LX. – Февраль. – С.295). К. Забарилло припускав, що це міг бути польський переклад А. Семенського, хоча Куліш згадує лише про французький (Див.: *Забарилло К.* Гомерова “Одіссея” та її місце в світовій літературі // *Гомер. Одіссея*. – Харків, 2002. – С.21).

⁵ [Цертельєв Н.] Рассуждение о старинных малороссийских песнях // Опыт собрания старинных малороссийских песней. – СПб., 1819. – С.1–2.

⁶ Маркевич Н. Предисловие // Маркевич Н. Украинские мелодии. – М., 1831. – С.XVIII.

⁷ Див.: *Аннеткова-Шарова Г.Г., Чекалова Е.И.* Античная литература. – Ленинград, 1980. – С.61.

⁸ Франко І. Борис Граб // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1978. – Т.18. – С.182.

⁹ *Гомерова Одіссея / Гексаметром на мову українсько-руську перевіршовав Петро Байда*. – Л., 1889. – С.V.

Поетичний світ “Одіссеї” був ідилічним і для першого перекладача Гомерової епопеї російською мовою В. Жуковського, який у передмові до видання свого перекладу заявляв, що із “мрійника романтика” став “тверезим класиком”. Назвавши поезію цієї поеми “первісною”, він зауважив, що вона “така світла і тиха, так животворить і заспокоює, так мирно прикрашає все, що нас оточує, не тривожить і не прямує ні в яку туманну далину”¹⁰.

Творчість Гомера, його безсмертні епопеї Куліш поглиблено вивчав протягом усього свого життя. Хоча, як уже йшлося, найбільше до душі йому припадала передусім “Одіссея”, український романтик прекрасно знав і “Іліаду”, про що свідчить хоча б його реакція на повість М. Гоголя “Тарас Бульба”, висловлена у листі до М. Юзефовича від 15 квітня 1843 р. Там Куліш зазначав, що одержав “из книжной лавки Погодина книги: “Шекспир” Кетчера (12 выпусков) и “Сочинения Ник[олая] Гоголя”¹¹. Особливе зацікавлення у Куліша викликала повість “Тарас Бульба”, якій майбутній видавець зібрання творів Гоголя дав свою оцінку, спираючись саме на “Іліаду”: “Гоголь под влиянием Гомера дополнил своего “Тараса Бульбу” и возвысил его достоинства. В описании битв он совершенно подражает манере гомеровской, и это ему чудесно удалось. Жаль только, что, вычисляя, как и в “Илиаде”, множество ратующих героев, он сочиняет их имена. А я в этом случае взял бы их или [из] народных песен, или из старинных бумаг. Это необходимое условие исторической поэмы”¹².

Про зацікавленість “Одіссеєю”, її радше мирним, ніж військовим, духом, свідчать численні рядки з листів П.Куліша до О.Бодяньського, написаних із тульського заслання. Так, у листі від 20 серпня 1848 р. він писав: “Колись було я приножуюсь до “Одіссеї”; чим воно пахне; аж воно пахне правдиво тими гуторками, що от інколи поведе старий дід із молодшими чоловіками, сидючи на колодці в свято, або коло лушника у довгі зимні ночі. От не раз спадало мені на думку, що то якби взять оту “Одіссею” та й перелицьовать як-небудь по-наськи, або слово до слова розказати нашою річчу? Та подумаю, подумаю, та і занедбаю знов таку хіть. А тепер от пришлось мені сидіть без уряду, зложивши руки, чи не взятись б до тії праці. Тільки треба дечим цупко до того запомагтись”¹³.

На такі думки П.Куліша, можливо, наштовхнули судження Ю.Венеліна про патріархальність простих греків: “Грецький *простий* народ [...] залишався при своїй *простоті і сором’язливості*, [...] він як і раніше пригощав гостей, різав і смажив баранів, і попивав вино *червоне*”¹⁴.

Невипадковість пильної уваги П. Куліша саме до шостої пісні “Одіссеї” (в ній, як відомо, йдеться про прибуття головного героя епопеї до царства Алкіноя) була зумовлена також, висловлюючись сучасною термінологією, вказівкою Гомера на особливості геополітичного становища феакійських племен, які їхній колишній вождь, син бога Посейдона, Навсітой переселив “від людей промислових далеко, Муром навколо все місто обвів і оселі поставив”¹⁵. Саме це і дало можливість феакам зберегти природні стосунки всередині свого народу, головними рисами яких були мир, злагода і взаємна повага.

Про те, що українцям була ближча саме “Одіссея”, а не “Іліада”, зазначено і в цитованій вище передмові до першого повного перекладу епопеї Гомера українською мовою: “Для нас одначе “Одиссея” і її дух ближчі і симпатичніші,

¹⁰ Новые стихотворения В. Жуковского. – СПб., 1849. – Том второй. Одиссея. I–XIII песни. – С. XIII.

¹¹ Киевская старина. – 1899. – Февраль. – С.188.

¹² Там само.

¹³ П. Куліш. О. Бодяньському. Лист від 20 серпня 1848 р. // Киевская старина. – 1898. – Февраль. – С.294.

¹⁴ Венелин Ю. О характере народных песен у славян задунайских. – М., 1835. – 1. Сербские. Осман Шевичь. Женитьба Павла Плетикось. – С.107.

¹⁵ Гомер. Одиссея. (Переклад Б. Тена). – Х., 2002. – С.139.

як завзяття й бійки “Іліяди”; читаючи “Одиссею”, більше добуєш втіхи, і життє тогочасне малюється в ній далеко ширше й ріжностайніше”¹⁶.

Інтерес Куліша саме до “Одиссеї”, а також, як побачимо далі, й до грецької мови, певним чином стимулював М. Костомаров. У листі з Саратова від 16 липня 1848 р. він писав Вікторові Білозерському: “Если будете писать Кулешу и Василию Михайловичу [Білозерському. — В.І.], передайте [обоим от меня искреннейшее желание всякого земного счастья и нравственного совершенства, да сверх того] Кулешу совет мой заняться древними языками, в особенности греческим; П[антелеймон] А[лександрович], бесспорно, создан для изящной литературы, следовательно, лучше не может он употребить времени своего изгнания, как на образование вкуса, который ничем так не улучшается, как правильным изучением антического мира и чтением вековых изящных произведений, заслуживших справедливое удивление народов”¹⁷.

Отже, прагнення Куліша перекласти “Одиссею” значною мірою було викликане тим, що світ цієї грецької епопеї здався йому дуже близьким українській патріархальній старовині. Цим, гадаю, можна пояснити зауваження Куліша до не зовсім вдалого, на його думку, перекладу епопеї російською мовою, що його з німецького підрядника старшого вчителя Дюссельдорфської гімназії Грасгофа зробив В. Жуковський¹⁸, який, за його ж зізнанням, не знав грецької мови.

Куліш нетерпляче чекав, коли йому пришлють цей переклад, оскільки навколо епопей Гомера в російській критиці 1840-х років розгорнулася ціла дискусія. Як відомо, першим полемічну розмову про майбутній переклад “Одиссеї” В.Жуковського почав М. Гоголь, коли його лист до М.М. Язикова був опублікований 1846 р. у “Современнику” під назвою “Об “Одиссее”, переводимой Жуковским”. Саме М. Гоголь зазначав, що “Одиссея” “справить у нас вплив як *взагалі на всіх*, так і *окремо на кожного*”¹⁹, а переклад В.Жуковського він сприймав як “щось дивне. Це не переклад, але скоріше відтворення, відновлення, воскресіння Гомера. Переклад ніби ще більше вводить в давнє життя, ніж сам оригінал”²⁰.

Ознайомившись, очевидно, із захопленим відгуком М. Гоголя, Куліш писав О.Бодянському: “Ждав-ждав я од тебе “Одиссеї” та аж обридло. Аж ось коли вона добилась по снігах до Тули, хоч ти [...] написав лист аж 19 ще декабрю, як і прибіцяв тоді”²¹. Кулішева вдячність Бодянському була така велика, що він у цьому ж таки невеликому листі знову пише про Гомерову епопею, підкреслюючи її важливість для себе: “Велике тобі спасибі за “Одиссею”: тепер вона міні так, як косарю михалок горілки”²².

¹⁶ Гомерова Одиссея. — С.ХІІІ.

¹⁷ Киевская старина. — 1897. — Октябрь. — С.133.

¹⁸ Див.: *Егунов А.Н.* Гомер в русских переводах XVIII — XIX веков. — Москва; Ленинград, 1964. — С.359–363.

¹⁹ *Гоголь Н.В.* Об Одиссее, переводимой Жуковским (Письмо к Н.М. Я[зыка]ву) // *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 7 т. — М., 1967. — Т.6. — С.226.

²⁰ *Там само.* — С.225. Як свідчить лист П. Куліша до П. Плетньова від 20 березня 1845 р., український письменник знав про працю В. Жуковського над перекладом “Одиссеї” ще до появи публікації цього листа М. Гоголя. Саме виходячи зі свого розуміння змісту та характеру епопеї Гомера і турбуючись про точність її перекладу російською мовою (очевидно, він тоді ще не думав про такий переклад “Одиссеї” мовою українською), Куліш і надіслав Плетньову один зошит своїх фольклорних записів, щоб той передав його “Василию Андреевичу Жуковскому — не пригодится ли она ему для каких-нибудь соображений при его занятиях “Одиссеею” (*Нахлік Є.К.* Антична спадщина у творчості П.Куліша // *Київська старовина.* — 2001. — №1. — С.64). Цей неопублікований лист П. Куліша Є. Нахлік цитує за машинописною копією, що зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (Ф.18. — №184. — Арк.2–3).

²¹ *П. Куліш.* О. Бодянському. Лист від 5 січня 1849 р. // *Савченко Ф.* Недруковані листи Куліша до Бодянського. За сто літ. — К., 1929. — Кн. 4. — С.6.

²² *Там само.* — С.7.

А вже через тиждень у черговому листі Куліш висловив свою думку про цей переклад: “Прочитав я “Одіссею” і другу книжку Жуковського. Гарно і, Боже, як-то гарно вміє той старий дідусь Гомер старовину оповідати! Велике діло зробив, чи ще зробить Жуковський, перелицьовавши його речи по-своєму, тільки, братику, не осуди мене, як скажу, що ніс мій якісь інші зілля чує у тому Гомеровському вертограді. Не сподобив мене Господь ізучити грецький язик, — читав я “Одіссею” тільки по-французьки, то мені здаєцца, що треба б якось простіш отцим Менелаям тощо розмовляти. Може, це так уже воно здаєцца, а тільки, як читаєш, то наче луна йде не по гаях, не по лугах, не по воді, а по високих палатах, у яких не жили ще тії голосномовніі люде. Якби Жуковського ще раз мати на світ породила та вже не царським захребетником, а пахарем або чумаком, то, може, б тоді Гомер заговорив до нас власною мовою. А все-таки величезне спасибі пану Жуковському за його працю. Тепер, пане земляче, навчи ти мене своєї пісні: як тобі здаєцца та “Одіссея”? Ти читаєш її по-грецьки, то тобі й патериця у руки: суд твій буде правий. А ми, люде прості, тебе письменного послухаємо”²³. Російський дослідник А. Єгунов зазначав, що певна невідповідність оригінального стилю Гомера стилю перекладу була спричинена довірливістю В.Жуковського до підрядника, що його Грасгоф виконав своєю “середньо-літературною, “гімназійною” мовою”²⁴.

Про те, що зауваження П. Куліша до перекладу В. Жуковського були слухними, свідчить зіставлення інтерпретацій епопеї Гомера різними мовами, на що вже звертали увагу українські літературознавці. Так, аналізуючи епізод початку шостої пісні “Одіссеї”, пов’язаний із запряганням мулів у бричку, П. Филипович зазначав, що П. Ніщинський переклав це слово, українським відповідником якого є “*віз*”, як “*бричка*”; у сучасному українському перекладі Б. Тена (1963 р., перевидання 2002 р.) та перекладі польською мовою Я.Пшибильського (1819 р.) це слово передано відповідно до оригіналу — “*віз*”. У російському перекладі В.Жуковського, виконаному, за П. Филиповичем, “у високому стилі”, маємо слово “*колесница*”²⁵.

Ось як точно прокоментував цитоване вище місце з листа П.Куліша до О.Бодянського О. Дорошкевич, який у своїх працях, здається, більше критикував Куліша, ніж об’єктивно аналізував його життя і творчість, переважно акцентував на негативних (як здавалося дослідникові) рисах характеру письменника²⁶: “Треба сказати об’єктивно, що так ніхто з критиків, навіть пізніших, до перекладу Жуковського не підходив, і подібна оцінка свідчить не тільки про надзвичайну життєву чулість Куліша, а й про його ідеологічні вагання в Тулі, в лабетах царських “захребетників”²⁷.

Однак Куліш, мабуть, під впливом О. Бодянського та згодом і передмови В.Жуковського до свого російського перекладу епопеї Гомера²⁸ усе ж відмовився від наміру перекласти “Одіссею”, про що свідчить лист від 23 жовтня 1848 р.: “Благодарю Вас за здравый совет об “Одиссее”. Сбившись с дороги обычных

²³ П. Куліш. О. Бодянському. Лист від 12 січня 1849 р. // Киевская старина. — 1898. — Февраль. — С. 295–296.

²⁴ Єгунов А.Н. Гомер в русских переводах XVIII – XIX веков. — С.362.

²⁵ Филипович П. Кулішева варіяція сюжету про Навзікаю // Твори Пантелеймона Куліша / За ред. Ол. Дорошкевича. — Х.; К., — Т.1. — С.134.

²⁶ Так, О. Дорошкевич називав Куліша “неширим, холодним, повним власних розрахунків” (Дорошкевич О. Куліш на засланні // Куліш Пантелеймон. Збірник праць комісії для видавання пам’яток новітнього письменства. — К., 1927. — С. 66.

²⁷ Дорошкевич О. Куліш на засланні. — С.62.

²⁸ В. Жуковський зазначав, що переклад “Одіссеї” це “праця вельми важка, для неї нема ясних правил; треба керуватися лише одним чуттям” (Новые стихотворения В.Жуковского. — Том 2. — С.XVII).

трудоу и не зная, за что схватиться, чтоб не обветшать в бездействии, я без Вашего совета навязал бы, может быть, себе долгий и бесполезный труд”²⁹. Це певним чином було пов’язане із труднощами, що виникали в Куліша щодо освоєння старогрецької мови: “Я [...] дуже жалкую, що грецька мова не дуже мені втямковується; а чом? Еге, бо треба гроші заробляти, а то пропаду з голоду колись із грецькою мовою”³⁰.

Куліш добре розумів, що правильно перекладати такий твір без знання мови оригіналу надто складно і значною мірою безперспективно. Це підтверджував і Жуковський, зазначаючи, що переклад дався йому дуже важко, адже він “не міг узгоджуватися з оригіналом, адже його не знаю, а міг лише його вгадувати”³¹.

Кулішеве захоплення цією античною епопеєю та Гомером загалом було дуже тривалим, а тому вплив Гомера на Куліша в ранній період його творчості загалом (зокрема й ідилії “Орися” та “Повести о старых временах и обычаях малороссийских”) був всеосяжним³². Здається, Куліш буквально мислив запозиченнями з Гомерових епопей (так, в “Повести о старых временах и обычаях малороссийских” посланниця дівчини Катрі “подобная быстрой вестнице Ирисе, не раз летавшей с высот Олимпа то в Данайский, то в Троянский стан”³³). Але Куліш наголошував, що старовинні українські народні звичаї “удивительно сходствовали с обычаями патриархальных народов, изображенных Гомером в “Одиссее”, может быть, что и там и здесь человек был еще человеком, т. е. жил и действовал так, как внушало ему нехитрое сердце”³⁴. Як приклад Куліш посилається на чотирнадцяту пісню “Одиссеї”, коли “пастух Евмен угощает неведомого ему странника Улиса”³⁵.

Підкреслюючи народність “Одиссеї”, Куліш водночас зазначав, що він іще більше полюбив цю “вечно новую, хотя самую обыкновенную сцену” тоді, коли “один старик рассказал мне в Звенигородке, как он когда-то в молодые лета проживал на Запорожьи”³⁶. Підтвердженням Кулішевої тези є слова цього діда: “То, бывало, когда придешь на завод (мова про так звані запорозькі рибні заводи. — *В.І.*), то они не станут тебя спрашивать, что ты за человек, а сейчас: “*Дайте лиш козаку попоисти да й чарку горілки піднесіть, бо він, може, здалека йде, то втомились*”. Вот когда подкрепишься, то ще ляжь отдохни, да тогда уже спрашивают: “Хто ти такий?”³⁷. Прикметно, що Куліш не забуває підкреслити цей зв’язок свого творчого мислення і в романі “Михайло Чарнышенко”, зазначаючи, що суддя Животовський шанував свого діда, генерального суддю, “почти так же, как древние греки своих героев-полубогов”³⁸.

²⁹ Киевская старина. — 1897. — Ноябрь. — С.243.

³⁰ П. Куліш. О. Бодяньскому. Лист від 18 лютого 1852 р. // Киевская старина. — 1898. — Февраль. — С.298. Відомо, що П. Куліш таки працював над перекладом творів Гомера — збереглися уривки з перших пісень “Іліади”.

³¹ Новые стихотворения В. Жуковского. — Том 2. — С.XVIII.

³² Водночас було б неправомірно обмежувати сферу впливів на творче мислення раннього Куліша лише Гомером та європейським романтизмом. Уважний аналіз його творчого доробку 1840-х років дозволяє говорити про його мистецьку трансформацію спадщини європейських літератур кількох епох. Для прикладу можна послатися на епізод з роману “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад”, в якому йдеться про те, як головний герой за завданням запорозьця Щербини узявся готувати куліш. Це кулешоваріння Михайло сприймав як початок “своего военного бивачного поприща [...] подобно дон Кихоту, принимавшему посвящение в рыцари от трактирщика” (*Кулиш П.А. Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. — К., 1843. — Ч.2. — С.57.*)

³³ *Твори Пантелеймона Куліша. — Х; К., 1930. — Т.1. — С.170.*

³⁴ *Там само. — С.177.*

³⁵ *Там само.*

³⁶ *Там само.*

³⁷ *Там само.* Див. про це також і “Устное повествование бывшего запорозьца, [...] Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842. — С.33. Відомості з цього джерела про життя запорозьців Куліш постійно використовував у своїй творчості, зокрема в романах “Михайло Чарнышенко” та “Чорна рада”.

³⁸ *Кулиш П. А. Михайло Чарнышенко... — Ч.1. — С.27–28.*

У своїх романтичних ідиліях Куліш використав передусім дух поетичного світу Гомерової “Одіссеї”, який Жуковському уявлявся “тихою, широкою, світлою рікою без хвиль, що відображає чисто і точно і небо, і береги, і все, що живе і рухається на берегах; бачиш лише точне відображення, а світлий кристал, що все відображає, ніби не існує”³⁹. Очевидно, саме такий погляд на “Одіссею” дав Кулішеві підстави в “Орисі” піднести “патріархальний побут і звичаї багатого українського козацтва на рівень гармонійного гомерівського світу”, а відтак і втілити ідею “соціальної гармонії суспільства й органічної єдності особистості з природою”⁴⁰.

Цікавою у плані означеної проблеми “Пантелеймон Куліш і Гомер” є перший варіант твору “Самое обыкновенное происшествие” (Современник. — 1846. — Т.XLIV. — С.131 — 156), відомий як “Повесть о старых временах и обычаях малороссийских” (написана на початку 1844 р., а вперше опублікована 1930 року⁴¹).

Як і перша версія оповідання “О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой недели”, цей текст значно більший за основний варіант, а тому дія у ньому не така динамічна. Водночас “повість” має багато найрізноманітніших вставних описів. А втім, саме ці деталі, згодом опущені при публікації “Самого обыкновенного происшествия”, досить цікаві.

Характер оповіді “Повести о старых временах и обычаях малороссийских” цілком ідилічний, що пов’язано передусім зі специфікою творчих завдань раннього Куліша та вибором часу дії: це була епоха “простоти и природного неизвращенного вкуса”⁴². Характерними є роздуми письменника з приводу певних морально-етичних та інших проблем. Висловлювання Куліша спрямовані головним чином на акцентування природної краси українців та згубного цивілізаційного впливу європеїзму: “Я предпринял написать повесть не о чем другом, как о старинных правах и обычаях малороссийских, вытесняемых шаг за шагом так называемым европеизмом, который, быть может, в своей родине стремится сделать человека человеком (підкреслення Куліша. — *V.I.*), но у нас пока есть не иное что, как детская шалость, перепортившая для игрушек все, что разумно заготовлено было для нас предками, так что до сих пор не приберем толку, что делать нам с обломками степенной старины и европейскими побрякушками, которых мы нахватили вдруг много, да и не знаем, *как* они нам послужат”⁴³. Цю апологетизацію старовинних звичаїв Куліш наприкінці твору підсумовує вигуком: “Мудрая старина! Она была не образована науками, но знала много секретов, как прожить счастливо на земле, секретов, которые мы растеряли посреди своих книг и разнообразных, но большею частью ни на что нам непригодных знаний”⁴⁴. Саме для підкреслення глибини цих народних традицій Куліш і зіставляє українську патріархальну старовину зі старовиною античною, Гомерівською.

За П. Филиповичем, у даному випадку маємо Кулішеве використання шостої та сьомої пісень епопеї Гомера “Одіссея” (нагадаю, саме матеріал шостої пісні лежить в основі Кулішевої ідилії “Орися”), в яких, власне, апологетизовано патріархальний уклад, що панує в ідилічному царстві Алкіноя, де навіть сам

³⁹ Новые стихотворения В. Жуковского. — Том 2. — С.XVI.

⁴⁰ Яценко М.Т. Романтизм // Історія української літератури XIX століття / За ред. М.Т.Яценка: У 3-х кн. — К., 1995. — Кн. 1: Перші десятиріччя XIX ст. — С.283.

⁴¹ Див.: Твори Пантелеймона Куліша. — Т.1. — С.168-192.

⁴² Там само. — С.175.

⁴³ Там само. — С.176.

⁴⁴ Там само. — С.190.

правитель та його дружина не мають “погорди до буденної праці: цариця пряде, Навсікая їде на річку прати сукні”⁴⁵. Цікаво, що в даному плані Орися певною мірою більше панянка, ніж донька царя Алкіноя: коли Навсікая сама править кінями, то з Орисею їде старий Грива.

На думку П. Филиповича, саме патріархальність колориту “Одіссеї” як основу художнього змісту Гомерівської епопеї при другому прочитанні (яке було значно глибшим, ніж перше) відзначила “хлопська дитина” студент Борис Граб — персонаж однойменного незакінченого твору І.Франка⁴⁶. Це друге прочитання “Одіссеї” викликало в Бориса Граба уже зовсім інші асоціації, ніж тоді, коли він прочитав твір Гомера вперше: “Живі побутові картини насували йому на пам’ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він виростав відмалечку. Чим далі вглиблювався в поему, тим більше блідли в його пам’яті фантастичні пригоди та міфологічні дивогляди, а зате тим яркіше визначувалися картини сільського віча, возової подорожі польовими дорогами серед родючих нив, сільського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостини, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. ін.”⁴⁷.

Аналогічними є й українські патріархальні звичаї, які П. Куліш досить детально (і з очевидною любов’ю) змалював у “Повести о старых временах и обычаях малороссийских”: письменник неквапливо описує страви, які подавали на “полуднівок” (зокрема, “сделанные из сыру и масла *мандрики*”⁴⁸), звичай цілуватися. Але найбільш прикметні слова старого сотника Гаврилувича про стосунки пана і слуги, які передусім мають бути людськими, а не такими, як взаємини поміщика і кріпака: “Он (себто коваль, у якого спершу проживав Федір. — *В.І.*) очень ценит то, что я не показываю над ним /.../ бесполезной власти и за одну минуту независимости он после готов потеть у наковальни целые ночи и сделает все так, что никаким страхом от него этого не добился б. Такова уже, братику, природа наша малороссийская”⁴⁹.

Про безпосередню спорідненість цих російськомовних ідилій (“Повести о старых временах и обычаях малороссийских” і “Самого обыкновенного происшествия”) та “Ориси”, як бачимо, свідчать численні деталі сюжетно-змістового та власне жанрового характеру.

На самому початку ідилії “Орися” автор дає характеристику головної героїні. Її незвичайна врода відтінюється зіставленням з природними явищами: Орися “краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі” (с.199). Цей прекрасний дівочий образ настільки запав Кулішеві в душу, що він, як зазначав П. Филипович, майже такими ж поетичними словами, як і Орисю, оспівав дівочу красу в поемі “Настуся” зі збірки “Досвітки”⁵⁰. Відтак слава про незвичайну Орисину вроду поширилася по всій Україні, “бо в нас, на Вкраїні, скоро було в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди” (с.199). Орися подібна до неземної красуні Навсікаї, доньки феакійського володаря Алкіноя, головної героїні шостої пісні “Одіссеї”. Навсікая — це була “Дівчина, вродою й станом струнким до богині подібна”⁵¹.

⁴⁵ Филипович П. Кулішева варіяція сюжету про Навсікаю. — С.134.

⁴⁶ Франко І. Борис Граб // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — Т.18. — С.185.

⁴⁷ Там само. — С.183.

⁴⁸ Твори Пантелеймона Куліша. — Т.1. — С.177.

⁴⁹ Там само. — С.184.

⁵⁰ Там само. — С.138.

⁵¹ Гомер. Одіссея. — С.139.

Як зазначав П. Филипович, образ Навсікаї в “Одіссеї” епізодичний, хоч і досить рельєфний. Вона “потрібна в поемі, як ланка, що допомагає, з одного боку, дати Одіссеєві змогу продовжити далі мандрівку, з другого — привести його в дім Алкіноя, де він розповідатиме про свої фантастичні пригоди”⁵². Така функціональна роль образу Навсікаї зрозуміла й очевидна — вона, на відміну від Ориси, не є протагоністкою твору.

Куліш услід за Гомером (нагадаю, Одіссеї порівнює Навсікаю із Артемідою, “великого Зевса дочкою”⁵³, а своєю вродою вона виділялася з-поміж дівчат, що її супроводили, як Артеміда з-поміж польових німф⁵⁴) також показує красу своєї героїні на тлі інших дівчат, що її супроводжують: “Орися поміж ними, — і як мак у городі всі квітки закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами” (с.202). Багато хто з молодих хлопців хотів би з нею одружитися, але все марно: “Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка” (с.200), — говорив такий жених-невдаха. Ось як виглядає аналогічна ситуація в “Одіссеї”: Афіна каже Навсікаї, що “Кращі-бо з-поміж феаків тебе уже сватають люди”⁵⁵. Однак ні Навсікая, ні Орися ніяк не могли вибрати собі гідного нареченого з-поміж місцевих хлопців. Так, Навсікая “між людей феакійських нікого [...] не вважає Гідним себе, хоч до неї вже сватались люди найкращі”⁵⁶. Врешті й Ориси ніхто не був до вподоби: “Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю; а знаю, що було вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить, мов неприкаянний” (с.199—200).

Такий зачин налаштовує на незвичайну любовну історію. Власне, експозиційна частина ідилії (змалювання краси дівчини та роздуми старого вдівця Таволги про її подальшу долю) цілком тотожна відповідним місцям інших творів Куліша цього часу, які певною мірою можна розглядати як варіантні стосовно “Ориси”. Йдеться про вже згадувані повісті “Самое обыкновенное происшествие” та “Повесть о старых временах и обычаях малороссийских”. Герої цих творів — і старі Чуйкевич та Гаврилович (до речі, обидва також вдівці) і Таволга — не хочуть віддавати своїх доньок ні за старого, ні за молодого шибайголова, а мріють про спокійного, вихованого, доброго роду козака.

Водночас увесь наступний розвиток сюжетної дії “Ориси” цілком відмінний від колізій цих повістей — їм бракує романтичної наповненості, казково-фантастичного колориту. Головні героїні “Ориси”, як і Навсікаї з “Одіссеї”, сниться сон, у якому її покійна мати каже, що вона весь час благає “Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину” (с.201). За П. Филиповичем, саме цей момент запозичений із шостої пісні “Одіссеї” — попередні та наступні епізоди ідилії, на його думку, є як трансформацією окремих мотивів пісні, так і цілковитим виплодом оригінальної творчої фантазії Куліша. Присутність в ідилії даного мотиву, можливо, справді безпосередньо запозичена з аналогічної ситуації “Одіссеї”, однак не можна не помітити майже постійних варіацій мотиву сну головних та другорядних героїв і в інших ранніх творах українського письменника, зокрема в повісті “Огненный змей” та романі “Михайло Чарнышенко”. Безпосереднє відношення до функціонального значення приходу матері до своєї дитини уві сні в “Ориси” має аналогічна сцена з роману “Михайло Чарнышенко”: саме слова матері, сказані героєві у сні, чи не вирішально вплинули на Михайлове бажання досягти всупереч

⁵² Филипович П. Цит. праця. — С.134.

⁵³ Гомер. Одіссея. — С.144.

⁵⁴ Там само. — С.142.

⁵⁵ Там само. — С.139.

⁵⁶ Там само. — С.149.

волі батька військової слави (цікаво, що другим бажанням матері було синове подружнє щастя). У повісті “Огненный змей” мати з’являється у сні до своєї доньки, щоб попередити її про небезпеку, а згодом, коли цей сон-попередження не допомагає, вона сама приходить з того світу. Водночас можна припустити, що мотив допомоги померлої матері своїй дитині з того світу цілком міг мати й автобіографічне тло — відомо, що Кулішева мати померла, коли майбутньому письменникові було зовсім небагато років. Хоча, на думку О.Сулими-Блохиної, конкретизація мотиву сну в Куліша вже цілком інша, “важливіше є те, що П.Куліш переніс ідилічний характер 6-ї пісні (“Одіссеї”. — *V.I.*) у свій твір”⁵⁷, водночас переробивши сюжетну схему Гомерової епопеї по-своєму.

Орися встала “ні смутна, ні весела” (с.201) і почала готуватися до весілля (не знаючи ще про те, хто ж буде її судженим). Вона чи то з волі матері, чи то самохіть попросила в батька дозволу поїхати з дівчатами “до Трубайла, під Турову Кручу” (с.201), щоб випрати сукні, оскільки їхати туди, за її словами, зовсім недалеко — лише півгодини “лугом да левадами, що й незчуєшся, як вода заблищить і зашумить під горою” (с.201). П.Филипович, посилаючись на етнографа В.Білого, який навесні 1921 року обстежував цю місцевість на Переяславщині, зазначав, що “річка Трубайло (Трубеж) від Війтовців далеко, — до того місця, де круча, коло 13 верст. Добрими кіньми до Трубайла в показаному пункті можна добратися за хвилин 45 [...], дорога справді лугом та левадами”⁵⁸. Навсікая їде прати білизну возом, бо туди було далеко. Ось як їй каже про це Афіна, просячи доньку Алкіноя уже зранку вирушити туди з дівчатами: “Краще й для тебе самої не пішки до пралень ходити, Надто далеко-бо їх влаштували за стінами міста”⁵⁹. Про свій сон і Навсікая, й Орися своїм батькам не кажуть нічого. У розмовах з батьками вони замовчують і справжні причини своїх намірів випрати білизну.

П.Филипович у намірі Ориси їхати до річки бачить певну композиційну неадаптованість твору, вважаючи, що “в Орисиному сні немає жадних вказівок на потребу їхати негайно на річку з уже позоленими сукнями”⁶⁰. На мою думку, нічого неадаптованого врешті тут немає — слова покійної матері Орися сприймає, як її негайний наказ одразу ж готуватися до шлюбу, а тому треба, щоб сукні й білизна були чисто випрані. Інша річ, що Афіна прямо каже Навсікаї зранку взяти білизну і їхати прати, а Орисині дівчата напередодні позолили білизну, а це теж безпосередній привід для поїздки на Трубіж до Турової Кручі (нагадаю, що Алкіноя одразу здогадався про те, що Навсікая готується до весілля, хоч та каже йому тільки про те, що хоче випрати не лише свою білизну, а й одяг батькові та братам).

Відтак, за П. Филиповичем, ця сюжетна ситуація — чи не єдиний композиційний недолік твору. Критик зазначав, що тривалий читацький інтерес до ідилії Куліша значною мірою зумовили саме її досконала композиційна вивершеність — “лише в епізоді зі сном деяка недоробленість”⁶¹ — та стилістична єдність. За влучним спостереженням О. Сулими-Блохиної, “Куліш попрацював над новелею, як ювелір над коштовним кольє. Кожну фразу оброблено. Сильова суцільність подиву гідна. Заощадливість у слові відповідає вимогам новелі”⁶².

⁵⁷ Сулима-Блохина О. Квітка і Куліш — основоположники української новелі // Сулима-Блохина О. Вибране. — К., 1995. — С.231.

⁵⁸ Филипович П. Цит. праця. — С.143.

⁵⁹ Гомер. Одіссея. — С.140.

⁶⁰ Филипович П. Цит. праця. — С.140.

⁶¹ Там само. — С.145.

⁶² Сулима-Блохина О. Цит. праця. — С.232.

В “Одіссеї”, як відомо, сюжетна ситуація (себто зустріч дівчини з Одиссеєм) має інше наповнення. Це передусім пов’язано з тим, що там немає персонажа, хоч би якоюсь мірою схожого на старезного Гриву (мулами править сама Навсікая), а також тим, що шоста пісня — це лише невеликий епізод Гомерової епопеї, де головний герой — Одиссей, а Навсікая — епізодична постать. В ідилії Куліша маємо протилежну сюжетну ситуацію. Якщо Навсікая їде прати білизну, щоб забрати додому Одиссея, котрий має вирушати до своєї дружини та сина, то Орися з дівчатами і старим Гривою їдуть на річку, щоб зустріти Орисину долю, “пишного князя”, чи “миргородського осауленка”, і вказати йому дорогу до Війтовець. Це значною мірою зумовлює й певну відмінність сюжетних ходів “Одіссеї” та “Ориси”, яка полягає передусім у тому, що осауленко з самого початку мав намір їхати саме до Війтовець сватати Орисю, а відтак, прямо запитавши про дорогу до села у старого Гриви, вирушив туди сам; а Одиссей не знає нічого про те, куди він потрапив і яка його подальша дорога, — отож Навсікая повідомляє йому, де саме він перебуває, і пропонує спинитися на перепочинок у домі свого батька Алкіноя.

Подальший розвиток подій у Кулішовому творі (крім слів автора про весілля Ориси) цілком суголосний “Одіссеї”: обидва герої (і Одиссей, і осауленко) прибули до місця свого призначення окремо від гуртів дівчат. Цікаво, що причина цьому також майже однакова — героїня “Одіссеї” боїться людських пересудів та й себе знеславити, коли б “Супроти волі своїх улюблених матері й батька Вільно б з мужчинами зналась раніше відкритого шлюбу”⁶³, хоч і була б не проти, “якби зволив такий (себто Одиссей. — *В.І.*) чоловіком моїм називатись”⁶⁴, а Орися, як вихована українська дівчина, взагалі не може перша заговорити з незнайомим парубком (очевидно, саме через це в ідилії присутній старий Грива). Орися лише зашарілась, коли дівчата почали говорити, що цей князь її суджений. Автор підкреслив стан внутрішньої схвильованості героїні — Орися якось непереконливо відкинула думку про своє зацікавлення “князем”, але письменник цьому “не повірив”, одразу ж зазначивши, що “жаль їй було, сама не знає чом, що він їде свататись” (с.206). Коли Навсікаї Одиссей сподобався передусім своєю статуєю, то Орисю вразили очі молодого осауленка: у друкованому виданні Куліш опустив таку промовисту фразу після слів: “М’якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця” (с.206): “А вже кращик очей не було, може, й на світі, як у того козака”⁶⁵.

Відтак феакійські дівчата разом із донькою Алкіноя, виправши білизну, “Потім скупались самі і, до блиску намазавшись маслом, Тут же, на березі річки, обід споживать посідали”⁶⁶. Лише після того, коли дівчата почали грати в м’яча, вони побачили голого Одиссея, який “виповз з кущів”. Вигляд його, зрозуміло, був жахливий, а все тіло було обліплене “тванню морською”⁶⁷. Орисин суджений схожий на князя, бо був одягнений у кармазин, “а з пояса золото аж капає” (с.205).

Отже, спорідненість шостої пісні “Одіссеї” та ідилії Куліша полягає, окрім зазначених вище деталей, також у тотожності вихідної ситуації. У Гомера Афіна уві сні спонукає Навсікаю разом із подругами й служницями йти прати білизну до

⁶³ *Гомер. Одиссея.* — С.149.

⁶⁴ *Там само.* — С.148.

⁶⁵ Див.: Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського. — Інв. № Ад 225-116 // 1933. — Арк. 9.

⁶⁶ *Гомер. Одиссея.* — С.142.

⁶⁷ *Там само.* — 143.

струмка, щоб зустріти Одиссея і допомогти йому, хоча про це сама Навсікая навіть не здогадується. Прагнення Афіни допомогти Навсікаї в майбутньому одруженні є немовби платою за цю послугу.

Таким чином, мотивації учинків Ориси і Навсікаї ідентичні: обидві вони готуються до весілля. Куліш змінив лише мотиви спонуки своєї героїні: в “Ориси” дівчині сниться мати, котра, зрозуміло, думає лише про доньку (в словах Орисиної матері про те, що вона благає Господа милосердного про щасливе доньчине подружжя, маємо також втілення ідеї, що шлюби укладаються Господом на небесах. У першому томі “Записок о Южной Руси” в оповіді старої Дубинихи про блукання потойбічним світом спостерігаємо простонародну інтерпретацію аналогічного мотиву⁶⁸), а для Афіни головне – доля Одиссея (турбота про весільний одяг Навсікаї – лише засіб для втілення задуму богині).

П. Филипович зазначав, що Куліш обробив даний сюжет античної епопеї цілком по-своєму: “Оповідання про незвичайну, хоч в композиції цілої поеми (себто “Одиссеї”. – В.І.) передбачену зустріч мандрівника з дівчиною, яка йому допоможе далі продовжувати подорож, у Куліша замінилося оповіданням про звичайну зустріч, але подану в незвичайному освітленні, з вживанням засобів мальовничого ландшафту та вставної легенди-казки”⁶⁹.

У сюжет ідилії Куліш вплітає казкову розповідь старого діда-візника про князя, завзятого мисливця. Той побачив на полюванні красуню-дівчину (вона була така гарна, “що усю пущу красою освітила” – с.203) і закохався в неї. Через категоричну відмову цієї красуні вийти за нього заміж (ця ситуація немов налаштувала Орису не чинити так зі своїм “князем”) князь постріляв усіх її турів (тури – це “дикі бики з золотими рогами” – с.203), але його самого дівчина тут же заклала, як вічного жида, блукати “по пущі по всі вічні роки!” (с.204). Гадаю, асоціації з мотивом “вічного жида” (Агасфера) мають підстави, бо дід Грива каже, що врешті настане “таке врем’я, що князь приїде на Турову Кручу, повстають тури і пійдуть шукати собі диких пущ по Україні” (с.204). Враження від цієї оповіді підсилює поетизація кришталевої води й високих круч річки Трубайла “засобами пітторескного (особливо мальовничого) романтичного письма, що викликало захоплення критики”⁷⁰.

Треба сказати, що сюжет про турів, дівчину та юнака-мисливця досить поширений в українському фольклорі. Так, дослідники називають передусім колядку “Зачорнілася Чорна гора”⁷¹, провідний мотив якої О.Колесса визначив як “боротьба гордого молодця з чорним туром”⁷². В колядці йдеться про те, що “гордий молодець” спершу пустив свого коня пастися “в жемчужну траву”, а сам заснув. Розбудили його буйні вітри, і “молодець” (можливо, йому також приснився віщій сон) вирішив поїхати в “чистеє поле, під темний лісок За чорним туром, за грубим звіром”⁷³. Зустрівши звіра, герой однак не може його перемогти, а “з страху вмливає”⁷⁴. Тут юнакові на допомогу несподівано приходять сам тур, який передрікає “гордому молодцю”, що той його вб’є у “неділю рано”, а в нагороду дістане панну.

⁶⁸ Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т.1. – С.308-309.

⁶⁹ Филипович П. Цит. праця. – С.144.

⁷⁰ Децисюк І.О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст. – Л., 1999. – С.61.

⁷¹ Див.: Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К., 1965. – С.164-165.

⁷² Колесса О. Люнарно-астральний мітологічний сюжет у старинній українській колядці. Боротьба гордого молодця з чорним туром. – [Львів, 1930, окрема відбитка]. – 17 с.

⁷³ Колядки та щедрівки. – С.164.

⁷⁴ Там само. – С.165.

Тут не місце детально з'ясовувати художній зміст цієї колядки — зазначу лише, що, за О. Колесою, “гордий *молодець* — місяць-*молодик*”, що “веде боротьбу із чорним туром — із щораз меншим чорним півколом місяця”⁷⁵.

В оповіді старого Гриви маємо стадо турів, а не одного тура, в колядці тур виступає як самостійний образ, суб'єкт дії, супротивник молодця — в легенді з “Орисі” той суб'єкт — дівчина, а тури — її власність. Дівчина не може перешкодити князеві постріляти турів, тим часом як за колядкою — герой лише згодом “в неділю рано” переможе тура і за це матиме дівчину.

П.Филипович у цитованій вище загалом цікавій статті “Кулішева варіація сюжету про Навзікаю” зробив спробу з'ясувати генезис цієї вставної новели про золоторогих турів. Поставивши питання про те, чи народного походження розповідь старого Гриви, і в принципі ствердно відповівши на нього, вчений послався на відомі статті М. Сумцова “Тур в народній словесності”⁷⁶ та Х.Ящуржинського “О превращениях в малорусских сказках”⁷⁷, які, на мою думку, все ж не дають реальних свідчень про образно-змістову наповненість оповіді про Турову Кручу та обставини її появи у Кулішевому творі. Продуктивнішим є посилання дослідника на запис у 20-х рр. минулого століття уже згаданого тут етнографа В. Білого про відгомін легенди чи переказу про давнього князя, який жив ще тоді, коли “й Переяслава, може, не було”⁷⁸ (в легенді, яку оповідає Грива, події також відбувалися давно, “ще до татарського лихоліття” (с. 203), однак цей князь уже таки “правив Переяславом”). Князь, про якого розповідає дід Пархім із розташованого недалеко від місця подій хутора Капцевичева гребля⁷⁹, побачивши двох золотих (в легенді старого Гриви, як і в народнопоетичній традиції, — золоторогих) турів, постріляв їх. Цікаво, що біля цих “золотих” турів не було жодної дівчини, а коли ті два тури скочили у воду, за ними туди ж чомусь стрибнув і сам князь (в “Орисі” цей князь, як уже йшлося, залишився блукати цими пуццями, бо ніяк не міг знайти Переяслава). Оповідь старого діда із записів етнографа поставила перед П. Филиповичем питання уже своєї генези — “чи це пізній відгомін Кулішевого твору, що міг якось прищепитись в місцях, описаних в ньому, чи відламок або навпаки первісний варіант легенди, переробленої Кулішем”⁸⁰. Водночас для П.Филиповича, здається, було безсумнівним, що зміст легенди Куліш узяв зі “своїх етнографічних записів і вставив, як це він звичайно робив, в оповідання побутового характеру”⁸¹. Думаю, що тут усе ж можливі певні питання, адже такого чи схожого сюжету в Кулішевих фольклорних записах, здається, не виявлено.

Можна сказати, що саме чарівна казкова оповідь старого Гриви викликала появу високо на кручі вродливого юнака на коні, котрий, як виявилось згодом, приїхав, власне, сватати Орися. Цікаво, як саме побачила Орися цього козака: “Дивиться Орися в воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пуці на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянуть угору, щоб справді не було там когось; боїться глянуть і на каміння: вже їй здається, що ось-ось

⁷⁵ Колесса О. Люнарно-астральний мітологічний сюжет... — С.9.

⁷⁶ Киевская старина. — 1887. — Январь. — С.65 — 90. За М. Сумцовим, “тур зберігся в більш давніх українських піснях, саме в колядках та весільних піснях” (Сумцов Н. Тур в народній словесності. — С.78). Про легенди, пов'язані з образом тура, дослідник навіть не згадав, як і не взяв до уваги вставну оповідь старого Гриви з Кулішевого твору, яка явно фольклорного походження.

⁷⁷ Киевская старина. — 1891. — Март. — С.445 — 462; Апрель. — С.82—96.

⁷⁸ Филипович П. Цит. праця. — С.143.

⁷⁹ Там само. — С.143.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

заревуть і сунуться з річки зачаровані тури” (с.205). Самому юнакові дівчата уявляються русалками, що “повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою” (с.205).

Уважне прочитання змісту легенди про те, як князь постріляв цих турів, наштовхує на думку про її (легенди) спеціальну смислову функцію в контексті ідилії, адже вона виконує і роль ніби паралельної сюжетної історії про одруження (у даному випадку – невдалого)⁸². Згадаймо, що князь теж, як уже зазначалося, хотів одружитися з дівчиною-красунею (її краса “вхопила його за серце” – с.203), але вони обоє були занадто гордими: вона, щоб одразу дати згоду на шлюб, а він, щоб терпляче чекати такої згоди чи просити дозволу на одруження у її батьків. Звідси і суто романтична нещаслива розв’язка. Прикметно, що в історії з одруженням Орисі Куліш також пише про безуспішні сватання до дівчини, які, до речі, не були зовсім безболісні для цих хлопців: розповідаючи про свою зустріч з Орисею, той чи інший жених лише скаже, що “не для нас зацвіла ся квітка” (с.200), на що його “товариш похитає мовчки головою, да й подумає: “От же занапастила козака!” (с.200).

Таким чином, через зіставлення цих сюжетів (теперішнього і минулого, казкового) прочитується основна концептуальна засада “Орисі” – наречені мають бути рівні одне одному походженням, вихованням і красою, а стосовно одруження мають бути додержані усі патріархальні чинники, включаючи згоду батьків, нареченої, наявність між молодими любовного почуття та ін. Це не що інше, як еталон національного способу життя, втілення “духу” нації, які “в незайманій чистоті мають передаватися від покоління до покоління”⁸³.

П. Филипович назвав “Орисю” без вставної новели про Турову Кручу “самым обыкновенным происшествием”, підкреслюючи тим самим паралель між цією ідилією і російськомовним твором “Самое обыкновенное происшествие” та його першою редакцією “Повесть о старых временах и обычаях малороссийских”.

Однак в українському літературознавстві висловлювався й дещо інший погляд на роль і значення оповіді старого Гриви у контексті художнього змісту “Орисі”. Так, О. Сулима-Блохина, на мою думку, цілком слушно зауважила, що “легенда стильово міцно “вшрубована” в новелю. Притьмарене світло таємниці витає над історією князенка й дівчини-чарівниці. Іще не розповідав старий Грива ні про дівчину, ні про турів із золотими рогами, а ми вже відчуваємо віяння легендарного. Бо ж на рівень легендарности піднесено весь зміст “Орисі”. Краса героїні, якій немає рівної, патріархальна гармонія оточення, в якій ця краса розцвітає, чарівна природа – все це піднесене над буденністю й опромінене ідеально. Те, що могло б бути буденним, постає перед читачем у якійсь святково-урочистій красі”⁸⁴.

Епізод із Туровою Кручею справді “романтизує” ідилію, “допомагає письменникові звичайний буденний епізод зробити барвисто-казковим, перенести дію, хоч і умовно та на короткий час, з побутового поля в світ романтичний”⁸⁵. П. Филипович при цьому далі зазначав, що такі вставні романтично-забарвлені епізоди (дослідник згадує і відповідне місце із пізнішої повісті П. Куліша “Алексей Однорог” – легенду про Ольгу Багачку) були характерні для романтичної поетики й надавали творам “мальовничої виразности”⁸⁶. На мою думку, “романтичність” “Орисі” не лише в цьому: в ідилії від образів головної героїні, старого Гриви,

⁸² Там само. – С.144.

⁸³ Яценко М.Т. Романтизм. – С.283.

⁸⁴ Сулима-Блохина О. Цит. праця. – С.232.

⁸⁵ Филипович П. Цит. праця. – С.141.

⁸⁶ Там само. – С.142.

молодого козака, який, за П. Филиповичем, здається Орисі князем у “світлі романтичних асоціацій”⁸⁷ (сучасний український дослідник Ю. Микитенко дещо несподівано назвав його “переодягненим в український одяг Одиссеєм”⁸⁸, та оскільки герой епопеї Гомера до берега прибився голим, мабуть, треба сказати не “переодягненим”, а одягненим в український одяг), попри те, що конкретний опис цього персонажа цілком прозаїчний: “отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина” (с.207), до характеру розвитку подій все романтичне.

Пишучи про романтичність образів ідилії, П. Филипович зазначав, що молодий козак здався Орисі князем лише “під свіжим вражінням від легенди”⁸⁹ про Турову Кручу. Загалом справедлива думка ученого все ж потребує певного уточнення і конкретизації – вплив романтично-казкового ореолу легенди старого Гриви був сильнішим і довготривалішим, хоча Куліш і зазначав, що запитанням до цього “князя” старий дід “наче розбив які чари” (с.205) своєї оповіді. Однак таке романтичне враження від зовнішнього вигляду козака залишилося надовго, бо і після того, коли дівчата, уже їдучи додому, обговорювали цю ситуацію, одна з них сказала: “Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишний князь! Се нашій панночці сужений!” (с.206).

Думаю, можна дещо уточнити певною мірою слушний висновок Є.Нахліка, котрий писав: “Структуротворчий принцип ідилії “Орися” – це наскрізний контраст між старістю і молодістю, метаморфоза старості в молодість, ідея оновлення й коловороту людського роду, відображення природного ходу життя”⁹⁰. Така композиційна засада притаманна і згадуваній вище повісті “Самое обыкновенное происшествие”, в якій старий сотник Чуйкевич і, особливо, мати Федора (її найголовнішим бажанням було одружити сина – байдуже, з ким – і потримати на руках маленького онука), певним чином протиставлені своїм дітям (водночас старий сотник Чуйкевич, відповідаючи замість своєї доньки Катрі згодою на шлюб з Федором, вигукує: “В нас із нею одна душа”)⁹¹, однак і там не це головне. Проблема скоріше у ревному підтриманні усталених морально-етичних норм. Тому такі контрастні зіставлення, на мою думку, не більше, ніж типові сюжетні формули, що мають виразне фольклорне походження.

Що ж до жанрових особливостей твору, то віднесеність “Орисі” до ідилії, здається, не викликає особливих застережень. Водночас деякі вчені (зокрема, О. Сулима-Блохина) пропонували вважати твір новелою⁹²: “Новеля у формі ідилії схильна до статичності. Замилуване спостереження – це наперед означений аспект, зобов’язливий для письменника, що вибрав таку форму. І Куліш, треба визнати, дотримав цього аспекту бачення. Однак і статистику тут не доведено до крайності. Це новеля послабленої дії, але акт дії все-таки наявний”⁹³. Дослідниця далі доходить висновку, що “Орисю” треба визнати за дуже майстерну новелу, оскільки “випадок” взято незвичайний, наскрізь несподіваний”⁹⁴.

“Орися” завжди мала прихильну критику. Одним із перших про ідилію у рецензії на другий том “Записок о Южной Руси” написав М. Костомаров, щоправда,

⁸⁷ Там само. – С.141.

⁸⁸ Микитенко Ю.О. Антична спадщина і становлення нової української літератури. – К., 1991. – С.82.

⁸⁹ Филипович П. Цит. праця. – С.141.

⁹⁰ Нахлік Є.К. Українська романтична проза 20 – 60-х років XIX ст. – К., 1988. – С.217.

⁹¹ Куліш П. Найзвичайнісінька пригода // Твори Пантелеймона Куліша. – Т.1. – С.107.

⁹² В “Історії української літератури” у 8 томах “Орисю” помилово названо повістю (Див.: Історія української літератури: У 8 т. – К., 1968. – Т.3: Література 40 – 60-х років XIX ст. – С.442).

⁹³ Сулима-Блохина О. Цит. праця. – С.232.

⁹⁴ Там само. – С.232.

зробив це він дуже коротко, без заглиблення у зміст твору. Так, переказавши кількома реченнями сюжет, рецензент зазначив: “Этот миленький очерк был навеян автору чтением “Одиссеи”, и поездка Ориси с прислужницами на реку есть поездка Навзикаи, переложенная на малороссийские нравы, и очень удачно. Образы рельефны, положения живописны, язык легкий, плавный и изящный. Вообще надобно г. Кулишу отдать честь, что никто из малороссийских писателей в прозе не владел языком лучше его”⁹⁵.

“Орися” – один із небагатьох художніх творів молодого Куліша, які заслужили собі поважне місце в історико-літературному процесі середини ХІХ ст. На думку Н.Є. Крутікової, яка назвала “Орису” “з художнього погляду [...] одним з кращих творів Куліша”, цьому сприяли “стислість епізодів, вміння змалювати мальовничу картину української природи, подати виразні контрасти живої краси молодих дівчат і сивої, відживаючої старості”⁹⁶.

м. Львів

⁹⁵ Костомаров Н.И. “Записки о Южной Руси”, издал П.Кулиш. Том II-ой. 1857 // Етнографічне писання М.І. Костомарова. – К., 1930. – С.279.

⁹⁶ Історія української літератури: У 8 т. – Т.3. – С.443.

Строчка

У рай немає вороття
Наповненому вщерть.
Коли приходить нежиття
І не приходить смерть.

Коли у тишу не ввійдеш,
Бо стримують слова
Бо що не взнав: немає меж
За межами Єства.

“Орфей Великий” – книжка поетична **Оксани Кішко-Луцишиної**, лауреатки конкурсу ім. Б.-І.Антонича “Привітання життя” (голова журі І.Калинець) порадувала читачів на переламі століть (редактор та упоряд. серії **Ігор Трач**, упоряд. зб. **Ігор Калинець, Париж; Львів; Цвікау: Зерна, 2000**). “...Усе просто. І водночас усе складно, – пише в передмові Маріанна Кіяновська. – Бо складним є цей створений нею світ, свіжі зрізи такої далекої античності й відносно близького нам романтизму, далекі віддзеркалення справжніх або трохи намарених почуттів, імпресіоністичні замальовки, експресія уривчастих фраз, відруховість бачення кольорів і трохи ускладнена пластика творення простору. “Коли я перечитую її вірші (чи прозу), мені іноді стає страшно. Це прозирання у глибини, це розуміння причин і наслідків, це усвідомлення природи речей і сутності метаморфоз”: “Це порох, сивий порох, не руда.) / Дарма шкребти каміння молотками. / Замурували вихід перед нами, / Втопитися? – і ти моя вода”, – це абсолютно адекватне відтворення невідвортної трагічності нездійсненого кохання...

В.Л.